

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

KAMİLLA FİKRƏT QIZI HÜSEYNOVA

**AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ
EKOLOJİ MENECMENTİN FORMALAŞMASININ
NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI**

İxtisas: 5312.01 – "Sahə iqtisadiyyatı"

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiya işinin

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Sabir Qənbər oğlu Cümşüdoğ

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru
Beykəs Seyfulla oğlu Xıdırov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Kamran Nurəddin oğlu Abdullayev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Müdafiə 12 fevral 2016-cı il saat 14⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunun nəzdindəki D.01.181 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu.

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 09 yanvar 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**D.01.181 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

F.Q.Musayeva

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Ətraf mühitin qorunması problemləri dünya prioritetləri sistemində get-gedə daha mühüm yer tutmaqdadır. Belə ki, son onilliklər ərzində bu problemlərin kəskinləşməsi və qloballaşması artan templərlə baş vermişdir. Əminliklə qeyd etmək olar ki, hal-hazırda təbiətin qorunması üzrə fəaliyyətin səmərəliliyinin gücləndirilməsinə olan beynəlxalq diqqət artmaqdadır. Xüsusilə ekoloji dəyərlərin get-gedə daha aktiv şəkildə və uğurla iqtisadi inkişaf strategiyasına inteqrasiya olunduğu inkişaf etmiş ölkələrdə və iri regional iqtisadi bloklarda bunu aydın görmək olar. Bir çox dövlətlər ətraf mühitin qorunması üzrə siyasətin aparılmasında həm qanunvericilik, həm də iqtisadi tədbirlərdən ibarət geniş vasitələrdən istifadə edirlər.

Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin ekoloji təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üzrə səmərəli sistemin qurulması və ekoloji menecmentin formalaşdırılması Azərbaycan cəmiyyətinin sabit inkişafının təmin edilməsinin ən mühüm təməllərindən biridir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının neft-qaz sektoru böyük ölçüdə ölkənin iqtisadi, müdafiə və milli təhlükəsizliyini təmin edir. O, iqtisadiyyatın ən təbiət tutumlu və ekoloji baxımdan mürəkkəb sektorlarından biridir. Bununla belə bu sahənin əsas şirkətləri şaquli inteqrasiya olduqlarına görə (geoloji kəşfiyyat işlərinin aparılması, yataqların quraşdırılması, hasilat, neft və qazın nəql edilməsi və emalı, məhsulun istehlakçıya çatdırılması və onun realizasiyası həyata keçirilərkən) ətraf mühitə geniş spektrli mənfi təsir göstərmələri.

Bununla əlaqədar olaraq, müəssisələrin ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə elmi-texniki innovasiyaların işlənməsi və tətbiq edilməsi, o cümlədən ekoloji təhlükəsizlik sferasında, eləcə də enerji qənaəti və enerji effektivliyinin yüksəldilməsi üzrə proqramların reallaşdırılması, resurs-qənaətedici, mühit-qoruyucu, az-tullantılı və tullantisız texnologiyalardan tam istifadə edilməsi ön plana çıxır. Beləliklə, sənayenin neft-qaz sahəsində ətraf mühitin qorunmasının və ekoloji tarazlığın təmin edilməsi yalnız o halda mümkün ola bilər ki, ekoloji menecmentin prinsip və metodlarından səmərəli şəkildə istifadə edilsin.

Bununla bağlı olaraq, Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə ekoloji menecmentin və iqtisadi mexanizmlərin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi aktual elmi vəzifə kimi ətraf mühitə minimal mənfi təsiri ilə

xarakterizə olunan ekoloji yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasına yol açan elmi əsaslandırılmış həll yollarının tapılmasına xidmət edir.

Bununla yanaşı qeyd edək ki, Azərbaycanda ətraf mühitin qorunması sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin nəzəri və metodoloji məsələləri kifayət dərəcədə işlənilməmişdir, hələ ki, tənzimlənmənin metodik və normativ-hüquqi bazası təkmil deyil. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün neft-qaz sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin idarə olunmasının metodik əsaslarının inkişafında çətinliklər var. Belə ki, ətraf mühitin qorunması və təbiətdən istifadənin rasionallığı üzrə iqtisadi və idarəetmə problemlərinin təhlili yetərinə aparılmamışdır.

Bütövlükdə ekoloji tarazlığın pisləşməsi ictimai həyata mənfi təsir göstərir, xüsusilə də onun insanın sağlamlığına, iş qabiliyyətinin aşağı düşməsinə, xəstəliklərin artmasına, ömür müddətinin qısalmasına olan təsiri olduqca böyükdür. Bununla bağlı olaraq, ətraf mühitin ölkə əhalisinin təkrar istehsalı proseslərinə və sağlamlığına mənfi təsirinin azaldılmasının mümkün yollarının axtarılıb tapılmasına ehtiyac yaranır. Beləliklə, seçdiyimiz mövzunun aktuallığı həm də aşağıda göstərilənlərlə müəyyən edilir:

- ekoloji amillərin rolunun artması;
- dünya birliyi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda böhranlı ekoloji hadisələrin artması;
- sosial-iqtisadi inkişaf meyarlarının müəyyən edilməsində ekoloji məsələlərin nəzərə alınmasının zəruriliyi.

Neft-qaz sahəsində ətraf mühitin qorunması və ekoloji tarazlığın təmin edilməsi tələb edir ki, bu sahənin ekologiyaya mənfi təsirlərinin qarşısının alınması üçün ekoloji kompleks tədbirlər işlənib hazırlansın və tətbiq edilsin.

Neft-qaz hasilatı və emalı sahələrində ekoloji tarazlığın və ətraf mühitin qorunmasının təmin edilməsinə xidmət edən bu kompleks tədbirlərin işlənib hazırlanması Azərbaycan üçün böyük aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edir.

Bu vəziyyət Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsində elmi yanaşmanı zəruri edən əsas səbəblərdən biridir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Sosial-iqtisadi elmlər sahəsində ekoloji menecment metodlarının tətbiqi ilə ekoloji-iqtisadi inkişaf və ekoloji tarazlıq üzrə kompleks məsələlərə N.T.Aqafonov, A.A.Qolub, N.N.Nekrasov, N.V.Melnikov, Q.V.Şalabin, A.Y.Koqut, P.Q.Oldak,

N.F.Reymers və s. kimi iqtisadçı alimlərin ümumiləşdirilmiş əsərlərində baxılmışdır. Onların əsərləri tədqiq edilən problemlərə nəzəri-metodoloji yanaşmalar baxımından müəllif üçün çox faydalı olmuşdur. Bu işləri layiqincə dəyərləndirməklə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərdə Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin ekoloji-iqtisadi problemləri yetərincə öz əksini tapmamışdır.

Ekoloji-iqtisadi inkişafın ayrı-ayrı məsələləri xarici ölkə alimlərinin diqqətini də cəlb etmişdir. Onların arasında A.Dikson, D.Kornai, D.Medouz, E.Pestel, A.Peççei, Y.Tinbergen, C.Forrester və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə respublikanın iqtisadi və ekoloji elm sahələrində ayrı-ayrı ekoloji problemlərin tədqiq edilməsinə olan maraq artmışdır. T.N.Əliyev, A.G.Hüseynov, Ç.M.Xəlifzadə, A.X.Nuriyev, N.A.Nəbiyev, Ç.N.İsmayılov, M.C.Atakişiyev, B.S.Xıdırov, K.A.Şahbazov, S.Q.Cümşüdoğ, F.A.Quliyev, S.Ş.Qurbanova və başqalarının elmi tədqiqatlarında ekoloji problemlərin ən müxtəlif aspektlərinə toxunulmuşdur.

Lakin, həm xarici ölkələrin, həm də ölkəmizin iqtisadçı alimlərinin mövcud tədqiqatlarına baxmayaraq, ekoloji tarazlığın və ekoloji menecmentin tənzimlənməsinin iqtisadi problemləri, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesindəki ekoloji menecment məsələləri ayrıca tədqiqat obyektinə olmamışdır.

Beləliklə, problemin yetərincə tədqiq edilməməsi bu dissertasiyanın mövzusunun seçilməsinə olan zərurəti və aparılan tədqiqatın aktuallığını şərtləndirmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Bu tədqiqat işinin məqsədi neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarının konseptual olaraq işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Bunun əsasında ekoloji-iqtisadi tənzimlənməni təmin edə biləcək və ekoloji tarazlığı bərqərar edə biləcək elmi əsaslandırılmış nəticələrin və tövsiyələrin və kompleks tədbirlərin işlənib hazırlanması tələb olunur ki, burda da məqsəd neft-qaz sənayesi müəssisələrinin idarə olunmasında dayanıqlı təsərrüfatçılığa nail olmaqdır. Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıda vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

–neft-qaz sənayesi müəssisələrinin idarə edilməsində ekoloji menecmentin rolunun və yerinin müəyyən edilməsi;

–bazar iqtisadiyyatı şəraitində ekoloji menecmentin məqsəd və funksiyalarının müəyyən edilməsi;

–bazar iqtisadiyyatı şəraitində ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinin işlənib hazırlanması;

–neft-qaz sənayesi müəssisələrində ekoloji böhranın qarşısının alınması üzrə xarici ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi;

–bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji tarazlığın təmin edilməsi məqsədilə ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin müasir vəziyyətinin öyrənilməsi;

–neft-qaz sənayesinin ekoloji müdafiəsi və ekoloji tarazlığın tənzimlənməsi mexanizmlərinin işlənib hazırlanması;

–neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin həyata keçirilməsi üzrə mümkün olan kompleks tədbirlərin işlənib hazırlanması;

–neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsi üzrə tədbirlərin reallaşdırılması mərhələlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyektı - Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin ekoloji-iqtisadi sistemi.

Tədqiqatın predmeti Azərbaycanın Respublikasının neft-qaz sənayesində ekoloji tarazlığı və ətraf mühitin qorunmasını təmin etməli olan ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin öyrənilməsidir.

Dissertasiyanın nəzəri və metodoloji əsasını həm Azərbaycan alimlərinin, həm də keçmiş ittifaq respublikalarının və digər xarici ölkələrin iqtisadçıların ekoloji-iqtisadi problemlərə həsr edilmiş ümumiləşdirici işləri təşkil etmişdir, həmçinin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin respublika əhalisinin ekoloji mühafizəsi haqqında fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin müxtəlif normativ sənədləri və Respublikanın Milli Məclisinin müvafiq Qanunları təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məlumat bazası kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik bülletenlərindən, statistik göstəricilər məcmuələrindən, internetin informasiya kanallarından, eləcə də ARDNŞ (SOCAR) istehsalat birliklərinin müvafiq illik bülletenləri və məlumatlarından istifadə olunmuşdur.

Rəqəmsal məlumatların öyrənilməsi zamanı iqtisadi-statistik qruplaşdırma metodundan, müqayisəli və sistemli təhlildən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ekoloji menecmentin mahiyyəti və məzmununa dair nəzəri anlayışlar dəqiqləşdirilmiş və əlavələr edilmişdir ki, onların da elmi dövriyyəyə daxil edilməsi problemlərin müəyyən edilməsinə (iqtisadi marağın, modelin, alətlərin və qiymətləndirmə metodikasının olmaması), motivasiya və metodoloji yanaşmaların müəyyən edilməsinə (komplekslik, dinamiklik,

funksionallıq) və bunların Azərbaycanın neft-qaz sənayesində yer almasına imkan vermişdir;

- bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft-qaz sənayesində ekoloji auditor proqramlarının tətbiq edilməsinin əsas metodları təklif edilmişdir;
- ekoloji tarazlığın təmin edilməsi kontekstində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin xarakterik xüsusiyyətləri və inkişaf meyilləri müəyyən edilmişdir;
- Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri təklif edilmişdir;
- bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin təkmilləşdirməsi üzrə kompleks tədbirlər və əsas istiqamətlər müəyyən edilmişdir.

Yerinə yetirilən tədqiqat işindən əldə edilən nəticələrin **nəzəri və praktik əhəmiyyəti** aşağıdakılardan ibarətdir:

–neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsi prinsipləri nəzəri-metodoloji baxımdan əsaslandırılmışdır;

–neft-qaz sənayesində ekoloji-iqtisadi tarazlığın tənzimlənməsi üzrə proqram-hədəfli vəzifələr əsaslandırılmışdır;

–Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesində ekoloji-iqtisadi səmərəliliyin mühüm amilləri kimi təbiəti qoruma fəaliyyətinin idarə edilməsi metodları tövsiyə olunmuşdur;

–ölkənin ekoloji-iqtisadi sisteminin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi üzrə yollar təklif edilmişdir.

Tədqiqatın əsas nəticələri Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sənayesinin təşkilati strukturlarında istifadə edilmişdir (elmi nəticələrin «Surakhani Oil Operation Company S.A» şirkətinin tədbiq haqqında 16-8/JB sayılı, 27 mart 2012-ci il tarixli arayışı).

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin beynəlxalq və ölkədaxili elmi-praktik konfranslardakı çıxışlarında aprobasiya olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas məzmunu 10 elmi məqalədə və məruzə tezislərində dərc edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi. Dissertasiya işi 160 səhifədən ibarət olmaqla, tərkibinə 3 sxem, 18 cədvəl və 192 adda ədəbiyyat siyahısı daxildir. İş girişdən, üç fəsildən, nəticədən və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin mündəricatı

Giriş

I Fəsil. Ekoloji menecmentin nəzəri-metodoloji əsasları neft-qaz sənayesinin prioritet vektoru kimi

1.1 Menecmentin inkişafı, müasir dövrün ekoloji-iqtisadi problemlərinin həllində onun yeri və rolu

1.2 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ekoloji menecmentin mahiyyəti və məzmunu

1.3 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft-qaz sənayesində ekoloji auditor proqramlarının aparılması metodları

II Fəsil. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji tarazlığın yaradılmasında ekoloji menecmentin formalaşmasının müasir vəziyyəti

2.1 Ekoloji tarazlığın təmin edilməsi kontekstində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin xarakterik xüsusiyyətləri və inkişaf meyilləri

2.2 Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsi xüsusiyyətləri

2.3 Neft-qaz sənayesində ətraf mühitin qorunması üzrə xarici təcrübənin təhlili

III Fəsil. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri

3.1 Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı olan proseslərin tənzimlənməsi

3.2 Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin əsas istiqamətləri

Nəticə və tövsiyələr

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

MÜDAFİƏYƏ TƏQDİM EDİLƏN ƏSAS ELMİ MÜDDƏALAR

1. Azərbaycanda ətraf mühitin qorunması sahəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinin nəzəri və metodoloji məsələləri

kifayət dərəcədə işlənilmədiyi ilə bağlı olaraq, dissertasiyada ekoloji menecmentin mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı nəzəri anlayışlar dəqiqləşdirilmiş və əlavələr edilmişdir ki, onların da elmi dövriyyəyə daxil edilməsi problemlərin müəyyən edilməsinə (iqtisadi marağın, modelin, alətlərin və qiymətləndirmə metodikasının olmaması), motivasiya və metodoloji yanaşmaların müəyyən edilməsinə (komplekslik, dinamiklik, funksionallıq) və bunların Azərbaycanın neft-qaz sənayesində yer almasına imkan vermişdir.

Ekoloji durumun inkişafına başlıca olaraq üç komponent təsir göstərir: həyat fəaliyyəti, cəmiyyət və ətraf mühit. İndiyə qədər iqtisad elmində bu qarşılıqlı əlaqə lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir, elə buna görə də iqtisadi inkişafın texnogen tipi formalaşmışdır. Bu tip təbiət-dağdııcı tərəfdən də araşdırıla bilər, belə ki, burada istehsal vasitələrindən ekoloji məhdudiyətlər nəzərə alınmadan istifadə edilir. Hal-hazırda bu inkişaf tipi təsərrüfat fəaliyyətində ekoloji-iqtisadi aspektləri nəzərə alan dayanıqlı inkişaf tipi ilə əvəz edilə bilər. Beləliklə də cəmiyyətin tələbatları gələcək nəsillər üçün təhlükə yaratmadan ödənilə bilər.

Hətta, əgər müasir cəmiyyətdə istehsalın və əhalinin indiki artım templərinin qalması şərti ilə ətraf mühitə olan antropogen təsirin səviyyəsi qənaətbəxş səviyyədə qalmış olarsa, o zaman ətraf mühitin üzərinə düşən mənfi yükün ümumi həcmi yaxın onilliklər ərzində bir neçə dəfə azalmış olar.

Bununla bağlı olaraq, biz hesab edirik ki, ictimai inkişafda ekoloji sabitlik problemlərini iki qrupa ayırmaq olar:

- resurslardan qeyri-rasional istifadə nəticəsində ətraf təbiət mühitinin deqradasiyası baş verir;
- dünyanı əhatə edən mühit insan fəaliyyətinin nəticəsi olan tullantılarla çirklənir.

Aydınliq gətirməyə dəyər ki, ekoloji menecmentin məzmununa və mahiyyətinə yalnız ekologiyadakı böhranlı vəziyyət deyil, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf meyilləri də təsir göstərir. Bizim fikrimizcə, ekoloji menecment bəşəriyyətin inkişafında yeni bir mədəniyyətin yaradılmasına yönəlmiş olan idarəetmə metodları tiplərindən biridir. Bu idarəetmə insan və təbiət arasında ekoloji-iqtisadi baxımdan qarşılıqlı münasibətlərdə öz əksini tapmalıdır.

2. Dissertasiya işində ekoloji menecmentin formalaşdırılmasının əsaslarının nəzəri-metodoloji tədqiqatının nəticəsi olaraq, ekoloji menecment sisteminin (EMS) təşkil edilməsi və tətbiq edilməsi üzrə təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Ekoloji menecmentin müasir qiymətləndirməsinin başlıca mahiyyəti neft-qaz yataqlarının planlaşdırılması və işlənməsi zamanı ətraf mühitin qorunması üzrə prioritetlərin müəyyən edilməsindən başqa bir şey deyildir. Ekoloji menecment sistemi (EMS) istehsalat və xidməti təşkilatlar tərəfindən, ayrı-ayrı ərazi və regionların dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən tətbiq edilir. Müəyyən maneələrə baxmayaraq, EMS artıq Azərbaycanda da yayılmağa başlamışdır. Bu, birinci növbədə onunla bağlı bir çox üstünlüklərin bütün maraqlı tərəflər üçün sərfəli olması ilə əlaqədardır. EMS tətbiq edən təşkilatlar üçün onların bütün fəaliyyətinin sabitliyinin və səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının yaranması xüsusi önəm daşıyır.

Birincisi, normativ və qanunvericilik tələblərinin məcmusu nə qədər mürəkkəb və müəmmalı olarsa, EMS-in müvafiq prosedurları daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır – konkret təşkilatın fəaliyyətinin cavabdeh olduğu qanunverici və normativ aktların identifikasiyası, müvafiq sənədlərin əlçatan olmasının təmin edilməsi, onların lazımcına interpretasiyası və reallaşdırılması. Dövlət nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə prosedurları da qanunvericiliyin tələblərinə uyğunlaşmaya təkan verir; bu tip prosedurların inkişafı – EMS-in tətbiq edilməsinin nəticələrindən biridir. Eyni zamanda göstərilən sistem yoxlama aktları üzrə qaydaların və tövsiyələrin yerinə yetirilməsini, təbiəti qoruma üzrə tələb olunan sənədləşmələrin işlənilməsini və s. asanlaşdırır.

İkincisi, EMS öz funksiyasını yerinə yetirərkən təbiəti qoruma üzrə qanunvericilik tələblərinə cavab verməyən uyğunsuzluqların aşkar edilməsi, mərhələli şəkildə uyğunluqların bərqərar edilməsinə yönələn məqsəd və vəzifələrin qoyulması, ətraf mühitə yönələn mənfi təsirin azaldılması və qarşısının alınması üzrə proqramların hazırlanması və reallaşdırılması müəssisələrin müntəzəm fəaliyyətinin elementlərinə çevrilir. Başqa sözlə, şirkətlərin ətraf mühitin durumu ilə bağlı məsələlərə yanaşmalarının sistemləşdirilməsi və ekoloji önəm daşıyan hədəflərin biznes strategiyasına daxil edilməsi onların fəaliyyətinin təbiəti qoruma üzrə qanunvericilik tələblərinə uyğunluq dərəcəsinin yüksəlməsinə təkan verir.

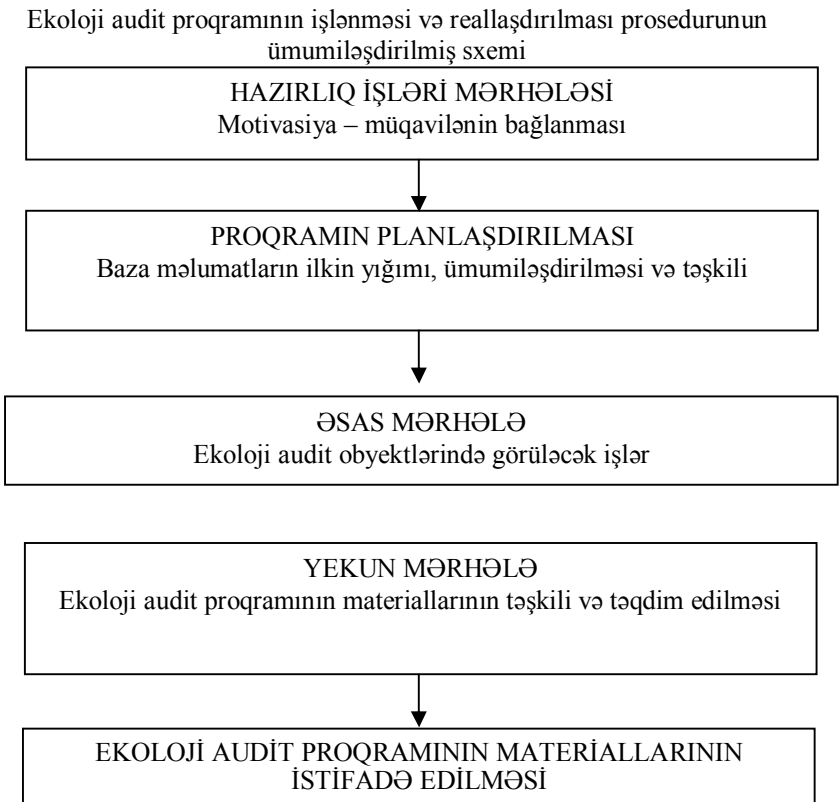
Yuxarıda araşdırılan ekoloji menecmentin təşkil edilməsi və tətbiq edilməsinin əsasları birinci növbədə ekoloji fəaliyyətin planlaşdırılmasından asılıdır. Bu zaman ilk mərhələdə müəssisələrdəki marketinq tədqiqatlarında olduğu kimi ətraf mühitə təsir edən çoxlu sayda amillərin təsiri diqqətə alınmalı, baş verə biləcək qəza vəziyyətlərində

mümkün olan mənfi nəticələr dəyərləndirilməli və bu nəticələrin aradan qaldırılması üçün tələb olunan resurslar müəyyən edilməlidir.

3. Dissertasiyada bazar iqtisadiyyatı şəraitində neft-qaz sənayesində ekoloji auditor proqramlarının yerinə yetirilməsinin əsas metodları təklif olunmuşdur.

Audit ekoloji menecementin həyata keçirilməsinin ən başlıca aspekti sayılır. Auditin özü daxili və xarici hissələrə bölünür. Ölkənin neft-qaz müəssisələrindəki ekoloji audit sosial, ekoloji və iqtisadi aspektlərin aktuallığını özündə əks etdirir. Belə olan halda neft və qaz sferasında ekoloji auditin aparılması üzrə ən mühüm tədbirlər gözdən keçirilməlidir. Müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmiş olan ekoloji audit proseduru 1 sayılı sxemdə göstərilmişdir. O, beş əsas mərhələdən ibarətdir ki, bunların arasında dörd mərhələ audit proqramının özünü əks etdirir. Beşinci mərhələ isə audit materiallarının müxtəlif istifadə formalarını özündə birləşdirir.

Sxem 1.



Hər bir ekoloji audit proqramı onun obyektindən, qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrindən asılı olmayaraq, yerinə yetirilməsi zəruri olan bir sıra təşkilatı – məntiqi baxımdan bir-biri ilə bağlı olan iş növlərindən və mərhələlərdən ibarətdir.

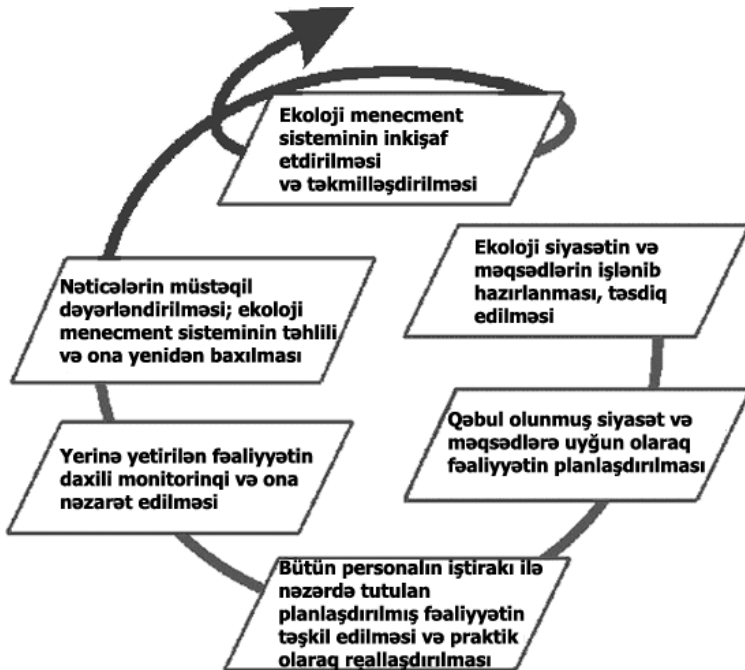
Qeyd etmək lazımdır ki, təqdim olunan ekoloji audit proseduru və onun proqramı yalnız könüllülük əsasında işləyirlər. Heç bir dövlət orqanı müəssisəni məcbur edə bilməz ki, o, öz fəaliyyətinə EMS daxil etsin, eləcə də audit keçirsin. Digər tərəfdən, dövlət tərəfindən məcburi aparılan ekoloji nəzarətdən fərqli olaraq, auditin köməyi ilə müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi və ekoloji səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə təkiliflərin və tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş bir çox başqa məsələləri həll etmək olar.

4. Dissertasiya işində ekoloji menecmentin yeni müasir strukturu təklif olunmuşdur.

Ekoloji menecmentin müasir strukturu 2 sayılı sxemdə göstərilmişdir.

Sxem 2

Ekoloji menecmentin müasir strukturu



Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası zəngin təbii sərvətləri və inkişaf etmiş sənayesi olan bir dövlətdir. Lakin, ekoloji məsələlər uzun müddət ərzində həll edilməmiş qalması səbəbilə ölkədə ətraf mühit xeyli dərəcədə çirklənmişdir. Hal-hazırda öz həllini gözləməkdə olan bir sıra ekoloji problemlər mövcuddur: bunların arasında su hövzələrinin çirklənməsini, o cümlədən Xəzər dənizini misal göstərmək olar, belə ki, məişət və sənaye xarakterli fəaliyyət növləri nəticəsində meydana gələn çirkab sular bu dənizə axıdılmaqdadır; Xəzər dənizinin səviyyəsinin dəyişməsi yolu ilə dəyən ziyan; atmosferdə ziyanlı qaz tullantılarının icazə verilən hədd normalarını aşan səviyyədə olması, bio-müxtəlifliyin azalması, torpağın eroziyası və şoranlaşması; məişət və sənaye tullantılarından istifadə edilməsi nəticəsində meydana çıxan problemlər və s.

Azərbaycan Respublikasında aparılan ekoloji siyasətin başlıca məqsədi mövcud ekoloji sistemin və iqtisadi potensialın qorunması yolu ilə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi və mövcud əhalinin və gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə təbii sərvətlərdən rəasional səviyyədə istifadə edilməsidir.

5. Dissertasiya işində ekoloji tarazlığın təmin edilməsi kontekstində Azərbaycanın neft-qaz sənayesinin inkişafının xarakterik xüsusiyyətləri və meylləri müəyyən edilmişdir.

İqtisadiyyatın özünəməxsus sahələrindən biri olan neft sənayesi neftin təbii resurs və neft məhsulları kimi onun hasilatını, emalını, nəqliyyatla daşınmasını, saxlanmasını və satışını özündə birləşdirir. Həmçinin iqtisadiyyatın qarışıq sahələri də mövcuddur. Qazma sahəsi, geofizika, neft-qaz avadanlıqlarının istehsalı belə sahələrdəndir. Hasilat, kəşfiyyat və emal etmə/daşıma neft-qaz sənayesinin 3 sektorunu təşkil edir. Bir çox hallarda hasilata kəşfiyyat üzrə tədbirlər də daxil edilir.

Neft və qazın hasilatı istehsal sahələrindən biri olmaqla özünəməxsus spesifikaya və xüsusiyyətlərə malikdir. Biz, 5 cür belə xüsusiyyəti müəyyən etmişik.

Birinci xüsusiyyət. Bu, neftin hasilatı gedişatında yaranan təhlükələrdir. Təhlükələr yalnız neftin özündə deyil, həm də termal sularda, qazda, yüksək səviyyədə minerallaşmış sularda özünü göstərə bilər.

İkinci xüsusiyyət. Neft-qaz hasilatı ilə məşğul olan istehsalat sahəsi 12 000 metr dərinlikdə yer qabığını təşkil edən bütün komponentlərin nəzərə çarpacaq dərəcədə metaformozlara uğramasına yol açar bilər.

Üçüncü xüsusiyyət. Neft və qaz hasilatının yüksək dərəcədə təhlükə mənbələri kimi istehsalda istismar olunan bütün material və avadanlıqları, bütün obyektləri və texnikanı hesab etmək olar.

Dördüncü xüsusiyyət. Planlaşdırılan neft hasilatı üçün nəzərdə tutulan torpaq sahələri bir qayda olaraq, aqrar sektordan və ya meşə təsərrüfatından alınır.

Beşinci xüsusiyyət. Neft-qaz hasilatı sənayesinin normal şəkildə fəaliyyəti üçün çoxlu miqdarda müxtəlif tip nəqliyyat vasitələri tələb olunur.

Beləliklə, Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecment sisteminin fomaləşdirilməsində yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

6. Dissertasiya işində neft və qaz hasilatının ətraf mühitə göstərdiyi təsirin azaldılması üzrə tədbirlərin kompleks təhlili aparılmışdır.

Azərbaycanda stasionar mənbələrdən kirləndirici maddələrin atmosferə buraxılmasının dinamikası 1 sayılı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəl 1

Azərbaycan Respublikasında stasionar mənbələrdən atmosfərə kirləndirici maddələrin buraxılışı (min tonla)

İllətr	Atmosferə buraxılan tullantıların cəmi	O cümlədən				
		Bərk maddələr	Qaz kimi və ya maye maddələr	onlardan		
				Kükürd trioksidləri (SO ₂)	Azot-4 trioksidləri (NO)	Karbon-2 oksid (CO)
2006	500,3	24,0	476,3	39,8	28,6	24,2
2007	649,4	19,0	630,4	41,2	27,2	24,3
2008	582,4	21,7	560,7	39,7	27,3	29,7
2009	652,1	32,0	620,1	16,6	30,6	31,5
2010	245,7	33,2	212,4	15,4	29,7	20,6
2011	481,3	38,5	442,7	17,5	27,3	28,7
2012	610,0	49,2	560,8	14,9	48,0	28,5
2013	653	50,4	602,6	16,1	49,5	29,7
2014	685	51,8	633,2	16,7	50,2	30,1

Mənbə: AR Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar Nazirliyinin Milli Monitoring Departamentinin materialları əsasında tərtib edilmişdir

Cədvəldən göründüyü kimi, məqsədyönlü tədbirlərin tətbiq edilməsinə baxmayaraq, atmosferin çirklənməsinə tam ölçüdə nəzarət etmək mümkün deyildir. Bu, onunla izah edilir ki, bu sferada nəzərə alınmayan amillər hələ kifayət dərəcədə çoxdur və atmosferin çirklənməsi prosesini tam ölçüdə modelləşdirmək mümkün deyildir.

Bütün dünyada ekoloji durumun pisləşməsində əsas rol neft hasilatına məxsusdur. Ona görə də vacibdir ki, enerji daşıyıcılarına olan tələblər kəskinləşdirilsin, eləcə də neft sənayesinin ətraf mühitə təsirinin azaldılması üzrə tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün neft məhsullarına olan tələbatlar üzrə Avropa təcrübəsi nəzərə alınmalıdır (bax: Cədvəl 2).

Bir tərəfdən ətraf mühitin qlobal səviyyədə çirklənməsi və digər tərəfdən təbii ehtiyatların olduqca sürətlə tükənməsi bütün bəşəriyyəti dünyəvi böhrana sürükləyə bilər. Bəzi proqnozlara görə belə bir böhranın təxminən 2030-cu ildə baş verəcəyi gözlənilir. Artıq 2000-ci ildən sonra yaşayış keyfiyyətinin aşağı düşməsi təbii ehtiyatların tükənməsindən irəli gəlir, o cümlədən energetik ehtiyatların tükənməsi – mühitin total kirlənməsi – o cümlədən neft ilə. Əksinə, 2010-cu ildən sonra yaşayış keyfiyyətinin yüksəlməsi cəmiyyətin ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbələrindən istifadə etməsilə (o cümlədən günəş, külək və su enerjisindən) baş verən sonrakı inkişafı ilə izah edilə bilər.

Cədvəl 2.

Avropada neft məhsullarına olan tələbatlar (milyon ton)

	1995	2000	2002	2005	2012
Sıxılmış qaz	24,2	26,3	26,6	27,0	26,6
Avtomobil benzini	128,2	124,2	123,4	122,3	119,2
Reaktiv yanacaq	39,5	51,2	55,7	63,5	72,8
Dizel yanacağı	113,3	127,7	137,9	154,3	170,0
Digər dizel yanacağı	124,7	127,7	129,5	132,0	127,6
Mazut	111,2	95,5	95,0	94,3	90,9
Bitum	18,2	19,0	19,2	19,6	20,0
Sürtgü yağları	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8
Neft koksu	10,0	11,6	11,8	12,2	12,5
Digər məhsullar	18,1	19,2	19,2	19,1	19,0
Cəmi	637,1	654,9	671,6	698,6	714,3
NEZ üçün yanacaq və itki	43,2	46,5	47,4	48,8	50,7
Yekun	680,3	701,3	719,0	747,4	764,9

Mənbə: Eurostat, <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators>

Neft və qaz hasilatı üzrə istehsalat fəaliyyəti neft karbohidrogenlərinin simasında nəhəng enerji və zərərli maddələr ehtiyatlarını özündə cəmləşdirməklə, fəvqaladə vəziyyətlərlə və ətraf mühitin çirklənməsi ilə müşayiət olunan texnogen təhlükənin və baş verə biləcək qəzaların daimi mənbəyidir. Beləliklə, elmi-texniki tərəqqi və

təsərrüfat fəaliyyəti tam şəkildə ekolojiyanın qorunması üzrə tələblərlə uzlaşmış durumda olmalıdırlar.

7. Dissertasiyada Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin təşkil edilməsinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı olan proseslərin tənzimlənməsi sahəsində təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Ekoloji cəhətdən təmiz olan istehsalatın təmin edilməsi aşağıda göstərilən əsas şərtlərə əməl edilməsi sayəsində mümkün ola bilər:

- istehsalatın bütün mərhələləri maksimal səviyyədə toksik materiallardan qorunmalı və zərərverici qarışıqlar ətraf mühitə atılmamalıdır;
- xammal enerji qoruyucu texnologiyalar vasitəsilə istehsal edilməlidir;
- neft ehtiyatlarının işlənərək istehsala cəlb edilməsi o halda yerinə yetirilməlidir ki, onların hasilatı ekosistemə dağıdıcı təsir etməsin;
- xammal və neft emalından alınan son məhsullar uzun müddətli və ya bir neçə dəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulmalıdır;
- texnoloji prosesdə təkrar istifadə və ya təbiətdə dövr etmə imkanı nəzərdə tutulmalıdır;
- təmiz istehsal sistemlərinə “çıxışda” təmizləmə həyata keçirilməsi qadağan edilir.

“Təmiz istehsal sisteminin” norma və qaydalarına əməl edildiyində, bu sənaye sahəsində elə bir vəziyyətə nail olmaq mümkün olar ki, bu zaman birinci yerə istehsalla bağlı olan qərarlar deyil, ətraf mühitin salamatlığı çıxarılacaq.

Ekoloji cəhətdən təmiz istehsal yalnız o halda mümkün ola bilər ki, ətraf mühitin çirklənməsi riskinin azaldılmasına aid təbiəti qoruma üzrə real strategiyalar texnoloji proseslərlə uzlaşmış olsun. Ona görə də ekoloji cəhətdən məhsulun təmiz işlənməsi və emal edilməsi qaydalarına əməl edilməsi neft-qaz sənayesi müəssisələri üçün mühüm bir qaydaya çevrilmiş olur.

“Təmiz istehsal” texnologiyasının tətbiq edilməsi neft-qaz sahəsindəki layihələrdən əldə edilən ekoloji-iqtisadi mənfəətlərin artmasına təkan verir. Müəllif bu strategiyanın əsas mənfəətləri arasında aşağıdakılara ayrıca yer vermişdir:

- ətraf mühitin qorunması sahəsində – kirləndirici maddə tullantılarının azalması və tullantıların zibilliklərdə qalanmasına ehtiyacın olmaması sayəsində istehsalın mənfə təsirinin minimum səviyyəyə qədər azalması;

- əməyin mühafizəsi sahəsində – əmək şəraitinin yaxşılaşması və bunun nəticəsi olaraq peşə xəstəlikləri riskinin azalması, gənclər arasında işin perspektivliyinin və imicinin yüksəlməsi;
- iqtisadiyyat sahəsində – xammala, yanacaq, enerjiyə, suya çəkilən məsrəflərin azalması, çirkab suların, toz və qaz şəklində olan tullantıların təmizlənməsi, utilizasiyaya və nəqliyyat daşınmalarına çəkilən məsrəflərin azalması və bütün bunların nəticəsi olaraq – ekoloji ödəmələrin və cərimələrin həcmnin azalması;
- cəmiyyətlə qarşılıqlı münasibətlər sahəsində – müəssisənin nüfuzunun artması və baş verə biləcək məhkəmə və inzibati çəkişmələrin azalması.

8. Dissertasiya işində Azərbaycanın neft-qaz sənayesində ekoloji menecmentin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları üzrə və bütövlükdə ətraf mühitin qorunması üzrə ümumi nəticələrin xülasəsi verilmişdir.

Aparılan tədqiqatların əsasında aşağıda sıralanan nəticələr və tövsiyələr formalaşdırılmışdır:

✓ Mövcud təmayüllər bir sıra mənfi amillərin formalaşmasına yol açmışdır. Bu amillər iqtisadi, demoqrafik, sosial və cəmiyyətdəki həyat fəaliyyətinin digər mühüm proseslərinə get-gedə daha çox təsir göstərməkdədir. Bizim fikrimizcə Azərbaycanda bu amillərin formalaşmasının əsas səbəbi ölkə iqtisadiyyatı üçün texnogen inkişaf tipinin xarakterik olmasıdır. Ona xas olan cəhətlər özünü bilavasitə ekoloji, iqtisadi (investisiya) və sosial aspektlərdə əks etdirir ki, bunlara da öz növbəsində məhdudlaşdırıcı amillər kimi baxılır, ekoloji məhdudlaşdırıcı isə get-gedə daha böyük ölçüdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafını limitləşdirir.

İqtisadi subyektlərin bütün ekoloji əhəmiyyətli fəaliyyət aspektlərinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına praktik olaraq mümkün olan hər yerdə nail olunmalıdır. Effektiv ekoloji menecment isə müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı maraqlı olan bütün tərəflərlə münasibətlərində həmin müəssisənin etimad qazanmasını təmin edir. Ekoloji menecmentin ənənəvi formal ekoloji idarəetmə ilə müqayisədə əsas üstünlükləri də məhz, bunlarla izah olunur.

✓ Müasir ədəbiyyatda belə bir təsəvvür yer almışdır ki, ekoloji menecment:

- bu, ətraf mühitin qorunması tələbləri ilə məhdudlaşdırılmış idarəetmədir;

- bu, ictimai şüur, mədəniyyət sahəsində olan idarəetmədir; ekoloji menecmentin əsas etibarı ilə istehsalın regional inkişafı ilə eyniləşdirilməsidir.

Müəllifin fikrincə bütün bu yanaşmalar ekoloji menecment problemləri haqqında lokallaşdırılmış təsəvvürlərlə qüsurludur. Müəllif sənaye müəssisələrinin ekoloji auditini metodik yanaşma ilə araşdıraraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, onu müəssisənin ekoloji önəm daşıyan təsərrüfat fəaliyyətinin ümumi menecmentinin nəticələri üzrə ixtisaslı müstəqil təhlil, qiymətləndirmə və müvafiq tövsiyə və təkliflərin işlənilib hazırlanması kimi müəyyən etmək daha məqsədəuyğundur.

✓ Ekoloji hüququn əsasını təşkil edən akt Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. Onun normalarında vətəndaşların sağlam ətraf mühit şəraitində yaşamaq hüquqları təsbit edilmişdir. Lakin indiyə kimi təbiəti qoruma (ekoloji) normativləri sisteminin gərəkli hüquqi bazası yaradılmamışdır. Halbuki onun əsaslarının təmali “Ətraf mühitin qorunması haqqında” qanunda qoyulmuşdur.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində həyata keçirilən texniki tənzimləmə icazə verilən təsir hədlərinin normativlərinə uyğun olaraq təsərrüfat və başqa fəaliyyətlərin ətraf mühitə mənfi təsirinin səviyyəsinin azaldılmasını təmin etmək məqsədilə aparılır. Texniki rəqlamentin tələbləri xüsusi texniki rəqlamentlərin işlənilib hazırlanmışında konkretləşdirilir. Bu zaman xüsusi texniki rəqlamentin texniki tənzimlənmə obyektlərinin spesikasi nəzərə alınır.

✓ Qaz yüksək texnoloji və səmərəli yanacaq növü kimi (və ixracat məhsulu kimi) yanacaq-energetika, neft-kimya komplekslərində, bütövlükdə iqtisadiyyatda, eləcədə sosial sahədə xüsusi, baza rolunu oynayır. Sənaye istehsalının XX əsrin 90-cı illərinin ortalarına qədər aşağı düşməsi bir sıra müəssisələrin dayanması ilə, digərlərinin isə tam gücü ilə işləməməsi ilə xarakterizə olunurdu ki, bu da ətraf mühitin üzərinə düşən antropogen yükün bir qədər azalması ilə müşayiət olunurdu. Bununla yanaşı sənaye müəssisələrində yaranan və uyğun səviyyədə havaya, su obyektlərinə və torpaqlara daxil olan kirləndirici maddələrin həcmnin azalması adekvat olaraq ətraf təbii mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına təsir göstərməmişdir.

Azərbaycan Respublikasında son illərin ekoloji durumunun təhlili göstərir ki, iqtisadi baxımdan daha inkişaf etmiş bölgələrdə ekoloji vəziyyət qeyri-qənaətbəxş səviyyədə qalmaqda davam edir. Statistik məlumatları ümumiləşdirməklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ekoloji menecment sistemi Azərbaycanın neft-qaz müəssisələrinin rəhbərləri tərəfindən qəbul

edilmiş və istifadə edilmişdir, lakin bu vaxta qədər bu sistem biznesin davamlı inkişafının təsirli vasitəsi kimi çıxış etmir. Ekoloji menecment sisteminə (EMS) təşkilatın mövcudluğunun məcburi şərti kimi baxılır. Belə ki, EMS qanunvericiliklə və texniki rəqlamentlərlə müəyyən edilir və ona görə də strateji planların tərkibinə inkişaf resursları kimi deyil, kəsir kimi daxil edilir.

Aparılan tədqiqatlardan müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, ekoloji menecment sisteminin inkişafı o halda səmərəli ola bilər ki, onun tətbiq edilməsi müəssisənin öz təşəbbüsü ilə həyata keçirilsin. Bununla yanaşı dövlət bu prosesdə öz payına düşəni edə bilər və etməlidir ki, bu da EMS tətbiq edən müəssisələrin stimullaşdırılması və dəstəklənməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər.

✓ Ekoloji menecment sisteminin tətbiq edilməsi üzrə münasib praktik təlimatın olmaması Azərbaycan Respublikasında EMS-in geniş şəkildə yayılmasını ləngidir. Halbuki Azərbaycan şirkətlərinin rəhbərləri və mütəxəssisləri müəssisələrin idarə edilməsindəki yanaşmaların təkmilləşdirilməsi, ekoloji menecment yanaşmalarının inkişaf etdirilməsinin məqsədüuyğunluğunun qiymətləndirilməsi və nəhayət, sistemlərin mərhələli şəkildə tətbiq edilməsi üçün bu təlimatdan istifadə edə bilərdilər.

Ekoloji menecmentlə, konkret müəssisələrdə EMS-in yaradılması ilə və tətbiq edilən sistemlərin səmərəliliyi ilə bağlı olan məsələlər cəmiyyətin müxtəlif sektorları üçün maraq kəsb edir və onlar arasında dialoq üçün və qarşılıqlı əlaqə üçün yaxşı şərait yaradır. Ekoloji menecment problematikası sivil biznes üçün önəm daşıyan məsələlərin, məsələn, təşkilatın missiyası və biznesin sosial məsuliyyəti kimi məsələlərin daha geniş şəkildə müzakirəsi üçün bir başlanğıc nöqtəsi kimi xidmət edə bilər.

✓ Təbiəti qoruma üzrə məsərəflər və əldə edilən iqtisadi effektlər nəzərə alınmadan texnoloji obyektlərin sırf ekoloji qiymətləndirilməsinə elmi ədəbiyyatda kifayət qədər geniş baxılmışdır. Lakin bu vaxta qədər bütövlükdə texnoloji obyektlərin, o cümlədən qaz hasilatı və qaz ötürücü obyektlərin ekoloji-iqtisadi qiymətləndirilməsi, eyni zamanda texnoloji qərarların iqtisadi səmərəliliyinin və onların təbiəti qoruma üzrə tədbirləri üçün lazım olan iqtisadi nəticələrin nəzərə alınması ilə bağlı olan problemlərin açılmasına cəhd edilən tədqiqat işlərinə praktik olaraq, rast gəlinmir.

Müəssisələrdə ətraf mühitin idarə edilməsi sisteminin işlənilməsi, hazırlanması, tətbiq edilməsi, istismarı və inkişaf etdirilməsində, eləcə də

istehsal obyektlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, sığortalamada, lisenziyalaşdırmada, sertifikatlaşdırmada, təbiəti qoruma üzrə sənədləşdirmənin qiymətləndirilməsində ekoloji auditin böyük perspektivlərinin olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Müəssisələrin ətraf mühitə təsiri adətən çox amilli olur ki, bu da ekoloji qiymətləndirmənin aparılmasının gedişatında ixtisaslaşdırılmış kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması zamanı diqqətə alınmalıdır. Burada xüsusi prosedurlar və müəyyənləşdirmə metodları da tələb olunur.

Tədqiqat işində sənaye müəssisələrinin ekoloji auditinə yönəlmiş metodik yanaşma ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bizim fikrimizcə onun müəssisədə ümumi menecmentin ekoloji önəm daşıyan təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri üzrə ixtisaslaşdırılmış müstəqil təhlili, qiymətləndirməsi və müvafiq tövsiyələrin və təkliflərin hazırlanması kimi müəyyən edilməsi məqsədəuyğundur.

✓ Ekoloji sertifikatlaşdırmada qarşıda duran məqsəd, bir tərəfdən, müəssisələrin Azərbaycanın vahid əmtəə bazarında fəaliyyəti üçün və beynəlxalq iqtisadi, elmi-texniki əməkdaşlıq sahəsində və ticarətdə iştirak etməsi üçün şərait yaratmaq, digər tərəfdən – sənaye müəssisələrinin bəyan etdiyi ətraf mühit, məhsul, təbiəti qoruma yönümlü işlər və xidmətlər üzrə keyfiyyət göstəricilərinin təsdiq edilməsidir. Ekoloji sertifikatlaşdırma çərçivəsində istehlak xüsusiyyətlərinin və xarakteristikalarının, eləcə də ətraf mühitə təsir etmə göstəricilərinin araşdırılmasına və təhlil edilməsinə yönəlmiş olan xüsusi prosedurlar həyata keçirilir.

Texnoloji proseslərin sertifikatlaşdırılması məqsədlə xammal, digər materiallar və maddələr yoxlanılır, ətraf mühitə göstərilən təsirlərin aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün texnoloji proseslər sınaqdan keçirilir. Məhz, burada ekoloji auditdən istifadə oluna bilər. Bu imkan verir ki, aşkar edilən parametrlər təhlil edilsin, hazırda mövcud olan təşkilati, hüquqi və digər normativlər baxımından onlara qiymət verilsin, eləcə də texnoloji prosesin idarə edilməsi və parametrlərinin dəyişdirilməsi üzrə tövsiyələr hazırlansın.

Yuxarıda sadalanan səbəblər müəssisələrin ətraf mühitə olan təsirinin təsvir edilməsi və qiymətləndirilməsi metodlarını müəyyənləşdirir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qaz sənayesinin texnoloji obyektlərində idarəetmə fəaliyyətinin ekoloji-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi;
- Kəşfiyyat müayinəsi metodu;
- Cihazlarla müayinə metodları;

- Material balanslarının və texnoloji hesablamaların tərtib edilməsi metodu;

- Ekspert dəyərləndirmələri əsasında olan metodlar;
- Risklərin təhlili əsasında olan metodlar;
- Fəaliyyətin iqtisadi göstəricilərinin təhlili əsasında olan metodlar.

Təklif olunan metodika yalnız neft-qaz sahəsində tətbiq edilmək üçün nəzərdə tutulmamışdır. O, keyfiyyət menecmentinin daxili audit metodikasına uyğun gəlir, onu tamamlayır və müəllifin fikrincə menecmentin inteqrasiya olmuş sistemlərinin ekoloji baxımdan qiymətləndirilməsi üçün bu metodikanın tətbiq edilməsi perspektivlidir.

✓ Təbii qoruma fəaliyyətinin milli və beynəlxalq tələblərə uyğun olan zəmanətli bir səviyyədə təmin edilməsi üçün EMS-in strukturlaşdırılması tələb olunur. Strukturlaşdırma müəssisələrin idarə edilməsinin ümumi sistemə inteqrasiyanın müəyyən prinsipləri əsasında yerinə yetirilir.

Qaz sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətində əməyin mühafizəsi və texniki təhlükəsizlik və ya təhlükəsizliyin idarə edilməsi məsələləri bir çox hallarda təşkilati strukturu və idarəetmə proseslərini təkrarlamış olur. Bu aspektlərin ümumi idarəetmə sistemə inteqrasiyası son dərəcə məhsuldarlı ola bilər və sinergistik səmərə verə bilər. Keyfiyyət, işçilərin sağlamlığı və ətraf mühit kimi fəaliyyətin müxtəlif aspektlərinə olan nəzarət praktik olaraq, idarəetmənin əsas prinsiplərinə əsaslanır – siyasət və planlaşdırmanın formalaşdırılmasına, qarşılıqlı məlumat alış-verişinə, kadr və təşkilati işlərə. Tədqiqat işində inteqrasiya səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün nəzərə alınması təklif edilən tövsiyələr verilmişdir, eləcə də reallaşdırılması bu müxtəlif aspektlərin idarə edilməsini təmin etməyə imkan verən layihədə struktur dəyişikliklərinin edilməsi imkanları təhlil edilmişdir.

✓ Neft-qaz müəssisələrində ekoloji menecment məsələlərinin həlli, eləcə də istehsalın səmərəliliyinin və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, həmçinin idarəetmənin yeni keyfiyyətinin təmin edilməsi monitorinq sistemindən müəssisənin vahid informasiya məkanının yaradılmasını tələb edir. Bu məqsədə çatmaq üçün real vasitə bütövlükdə müəssisənin ayrı-ayrı alt-sistemlərinin kompleks şəkildə inteqrasiya edilməsidir.

Dissertasiya işindəki tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələr bütün nəzəri-metodoloji problemlərin əhatəli şəkildə tamamilə açılmasına iddia etmir. Müəllifin fikrincə tədqiqatın daha da dərinləşdirilməsinə ehtiyac vardır, irəli sürülən təkliflər və tövsiyələr isə ölkəmizin neft-qaz sənayesinin

rəqabət qabiliyyətinin və ekoloji cəlbediciliyinin yüksəlməsinə təkan verəcəkdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı işlərdə dərc edilmişdir:

1. K.F. Hüseynova. Neft və qaz çıxarma sənayesində ekoloji menecmentin formalaşdırılması ilə əlaqədar həyata keçiriləcək tədbirlərin təsnifatı. Turan. Stratejik Araştırmalar Merkezi, Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, Konya, 2009 (www.turansam.org), s. 76-79.

2. К.Ф. Гусейнова. Теоретико-методологические принципы формирования экологического менеджмента в нефтегазовой промышленности Азербайджанской Республики / “Heydər Əliyevin elmi əsaslara söykənən dövlətçilik konsepsiyası” mövzusunda aspirant və dissertantların elmi konfransının materialları. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Bakı, 2009, s. 204-210.

3. K.F. Hüseynova. Ekoloji menecmentlə maliyyə menecmenti arasında qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi prinsipləri / “Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, 2009, s. 236-238.

4. K.F. Hüseynova. Heydər Əliyev irsi və neft-qaz çıxarma sənayesində ekoloji menecmentin təkmilləşdirilməsi məsələləri / “Heydər Əliyev və Azərbaycanda dövlət idarəçilik məsələləri” mövzusunda aspirant və dissertantların elmi konfransının materialları. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Bakı, 2010, s. 103-108.

5. К.Ф. Гусейнова. Вопросы формирования экологического менеджмента в нефтегазовой промышленности Азербайджанской Республики // Перспективы науки, (science prospects) № 9 (24), Тамбов, 2011, s. 163-165.

6. К.Ф. Гусейнова. Принципы формирования экологического менеджмента в нефтегазовой промышленности Азербайджанской Республики / “Heydər Əliyevin Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası” mövzusunda aspirant və dissertantların elmi konfransının materialları. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Bakı, 2011, s. 160-166.

7. K.F. Hüseynova. Neft-qaz sənayesində ekoloji tarazlığının təmin edilməsi ilə əlaqədar tədbirlərin planlaşdırılması məsələləri // Elmi

əmərlər, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, IV Buraxılış, Bakı, 2012, s. 287-291.

8. К.Ф. Гусейнова. Охрана окружающей среды в нефтегазовом секторе: опыт и практика зарубежных стран // İpək yolu, Azərbaycan Universiteti, № 3, 2014, s. 11-17.

9. К.Ф. Гусейнова. Экологический аудит как основа экологического менеджмента // Elmi Əmərlər, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, № 4, 2014, s. 50-55.

10. К.Ф. Гусейнова. Организация экологического мониторинга в нефтегазовой промышленности Азербайджана // AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası № 3, 2014, s. 70-74.

**Теоретико-методологические основы формирования
экологического менеджмента в нефтегазовой промышленности
Азербайджана**

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, а также списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяется степень изученности проблемы, формулируются цель и задачи исследования, научная новизна и практическая значимость диссертации, апробация исследования.

В первой главе диссертации «Теоретико-методологические основы экологического менеджмента как приоритетного вектора нефтегазовой промышленности» была раскрыта сущность экологического менеджмента, определены его цели и функции, а также методы осуществления экологической аудиторской программы в нефтегазовой промышленности.

Во второй главе «Современное состояние формирования экологического менеджмента в создании экологического равновесия в нефтегазовой промышленности Азербайджана в условиях рыночной экономики» автор выявил характерные особенности и тенденции развития нефтегазовой промышленности Азербайджана в условиях рыночной экономики в контексте обеспечения экологического равновесия, а также дал оценку зарубежному опыту по охране окружающей среды в нефтегазовой промышленности.

В третьей главе «Основные направления совершенствования экологического менеджмента в нефтегазовой промышленности Азербайджана в условиях рыночной экономики» автор исследует методы регулирования процессов, связанных с улучшением организации экологического менеджмента в нефтегазовой промышленности Азербайджана и показывает основные направления обеспечения экологической безопасности в этой сфере.

В заключении обоснованы и обобщены важнейшие методологические и практические результаты проведенного исследования и даны научно обоснованные выводы и предложения.

Theoretical and methodological bases of formation of environmental management in the oil and gas industry of Azerbaijan

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The relevance of the theme is determined in the **introduction**. Also the degree of scrutiny of the problem, goal and objectives of the research, scientific novelty and practical significance of dissertation, as well as approbation of the study are formulated in the introduction.

The **first chapter** of the thesis "Theoretical and methodological basis of environmental management as a priority vector of the oil and gas industry" is devoted to revealing of the essence of environmental management, defining its goals and functions, as well as methods of implementation of environmental audit program in the oil and gas industry.

In the **second chapter**, "The current state of formation of environmental management in the creation of ecological balance in the oil and gas industry of Azerbaijan in a market economy," the author revealed the characteristics and trends of development of Azerbaijan's oil and gas industry in a market economy in the context of the ecological balance; also, the foreign experience on protection environment in oil and gas industry is assessed.

In the **third chapter**, "The main directions of improving environmental management in the oil and gas industry of Azerbaijan in a market economy," the author explores the methods of regulation of processes related to improvement of the organization of environmental management in the oil and gas industry of Azerbaijan and indicates the main areas of environmental security in this area.

The most important methodological and practical results of the study and scientifically grounded proposals are summarized in **conclusion**.

